

MOTIV IZGUBE POTI: RAZISKOVALNI VIDIKI

Katarina Šrmpf

Inštitut za slovensko narodopisje ZRS SAZU, Ljubljana

UDK 398:81

Pri analizi terenskega gradiva se pojavlja mnogo vprašanj, med drugim vprašanje žanra, funkcije zgodb in problema zapisovanja. Interdisciplinarni pristop pri obravnavi etnoloških in folklorističnih tem je postal že skoraj nujen, zato je treba tudi pri raziskovanju pripovednega motiva »izgube poti« vključiti spoznanja folkloristične, etnološke in jezikoslovne vede.

etnologija, folkloristika, jezikoslovje, terensko delo, analiza gradiva

Many questions appear in the analysis of field materials. Research into stories about »a lost path« raises questions of genre, the function of stories and the problem of their documentation. An interdisciplinary approach has become almost indispensable when dealing with ethnological and folklore themes, so folklore studies, ethnographic and linguistic approaches should be used when researching narrative images of »a lost path«.

ethnology, folklore studies, linguistics, field work, analysis of field material

V polju raziskav humanističnih in družbo-slovnih ved lahko isto tematiko raziskujemo na več načinov in z več zornih kotov. V času, ko lahko do različnega gradiva dostopamo celo prek svetovnega spleta, postaja vse bolj pomembno preverjanje informacij na terenu in v virih. Prek zgodb z motivom izgube poti, zbranih v okolici Rogatca, bomo skušali pokazati, s katerimi vprašanji se raziskovalec ukvarja pri obravnavi pripovednega motiva.

Raziskava verovanjskih sistemov

Raziskave pripovedništva na geografsko zamejenem območju omogočajo boljši vpogled v razvoj pripovedništva, pa tudi boljše razumevanje vpetosti zgodb v socialni, družbeni in gospodarski okvir območja ter v življenje ljudi. S poznavanjem območja, kulturno-gospodarskega razvoja in družbenih razmer skozi zgodovino lahko dešifriramo skrite

simbole ter družbene in socialne konflikte, ki se razrešujejo prek zgodb.

Terenske raziskave ljudskega pripovedništva v občinah Rogatec in Rogaška Slatina so pokazale, da so na tem območju še posebej pogoste pripovedi z motivom izgube poti ali ovire na njej. V teh pripovedih ima človek, ki se ponoči vrača domov, na znani poti občutek, da se je izgubil ali da je na poti nevidna ovira, prek katere ne more.

Ja. To so veliko govorili. Ja. Da so bile čaravnice. To sem velikokrat slišala. [...] pa starega očeta so tudi pravili, da so ga tu preko hoste [gozda] zmešale. Od mojega moža očeta, ja, da je prišel ... ko je vedel dobro pot, ko je slišal vpiti, pa je glavo dol obrnil in tam je bila zapreka in ni mogel nikamor. Pa je šel nazaj, trikrat je šel nazaj, potem pa, ko je prišel tja nazaj, tej je pa bila prosta pot. Tej je pa rekel, da so ga coprance motile.¹

¹ Vse zgodbe v prispevku je zapisala Katarina Šrmpf v Rogatcu, hrani jih Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

Te zgodbe so znane na širšem območju Kozjanskega. Ljudje so pripovedovali o lučkah, ki so jih »zmešale«, kot pravijo, kadar imajo v mislih, da so se na poti izgubili ali so zablodili, da je bila na poti ovira ali je šlo za nerazumljive premike na druga mesta. Krivec za vsa ta doživetja je najpogosteje nejasna sila, ki je sogovorniki ne znajo definirati in jo označijo kar kot čarovnico. Ta čarovnica je brez jasne oblike, nima podobe človeškega bitja, je abstraktna in demonična (Mencej 2006).

Doživetja, ki naj bi jih zakrivile sile, označene kot čarovnice, uvrščamo v nadnaravno plast čarovništva, in sicer med nočna doživetja, v katera sodijo tudi pripovedi o srečanju čarovnic v človeški obliki (Mencej 2006). Srečanja z nočno čarovnico v gozdu, na poti ali na križišču so po pripovedih načeloma nenevarna. Storjene ni nikakršne škode, razen poznejšega prihoda domov. Motiva izgube poti in srečanja s čarovnico se lahko pojavita skupaj v isti zgodbi. Žrtev zaide s poti zaradi nejasne sile ali videnja lučk, nato pa sledi srečanje s čarovnico, ki mu da za popotnico hrano, najpogosteje krofe, ki se ob prihodu domov spremenijo v neužitno stvar.

Pa so šli ponoči po goši [gozdu] domov pa so videli neko luč in so se tisti luči približali, tam je pa bilo noter več žensk, v glavnem samo ženske so baje bile in so jih noter zvabile. In so tako dolgo bili tam, da je začelo daniti, da so našli potem pot naprej. Pa nič se jim ni hudega zgodilo. Plesale so baje pa imele dosti za pojediti pa tak. [...] Samo toliko so jih zmešale, da sploh niso vedeli, sploh niso vedeli, kaj so za ene ženske, samo so bile lepo oblečene pa jim na mizo prinesle baje krapiče [krofe] in tiste krapiče so jim še potem v žep nadevale, so rekli. »Ko boste domov prišli, boste lačni, to imate.« So prišli domov, so imeli pa v žepu svinjski drek. Na mizo dali, so rekli, nikoli nisem tega prej doživel kot tistikrat pa ne prej pa ne pol več.

V skupino pripovedi o izgubi poti bi lahko uvrstili tudi pripovedi o ovirah, ki preprečujejo nadaljnjo pot. V njih se ljudje navadno

znajdejo pred grmovjem ali trnjem, ki jim preprečuje nadaljevanje poti. Ta ovira se lahko izkaže za imaginarno, ko se človek znova zave in ugotovi, da je v resnici ves čas stal na poti ali se vrtel okrog drevesa, lahko pa se zgodi, da je dejansko zašel v grmovje, iz katerega ne najde poti (Mencej 2006: 198–199). Za kraje, kjer lahko človek naleti na oviro, so veljala tudi križišča; ob njih si se lahko srečal tudi s čarovnico. Nevarna mesta, ki se jim je bilo treba izogniti, so lahko označevali na tla položeni leseni križci.

Tudi so mama to dosti take stvari govorili, da so neki križci bili postavljeni, tej pa kdaj je na tiste križce naletel, če je to se znal rešiti, je prišel skozi, če ne, je pa mogel nazaj. Kaj bi se bilo pa zgodilo, pa ne vem. [...] Ja no, da so bile pač tam nastavljene tiste ovire. [...] In tistih ovir se vsak ni znal rešiti. Kdo je tega znal, ali se je mogel prekrizati ali se je mogel ne vem koliko metrov izogniti okrog, da tega se rešil, da lahko bi se bilo tam zgodilo, kot smrtna nesreča. Bi oni kaj bil, ne vem, kak bi bil z njim naredil, to ne vem, v glavnem, to so rekli, da ni bilo to v redu, če bi bil na tisto prišel pa nebi se bil znal rešiti tega.

O možnih razlagah za pojav motiva izgube poti je več teorij. Pripovedi pogosto govorijo, da so to doživeli moški, navadno ob nočnem vračanju domov; iz tega lahko sklepamo, da so ponoči hodili domov večinoma moški. V tem primeru bi lahko bila funkcija teh pripovedk upravičiti zamudo, prikriti spolne odnose in spolne napade (Mencej 2004: 172–173). Funkcija pa bi lahko bila tudi vzgojne narave, in sicer odvrnitev ljudi, da bi ponoči sami hodili zunaj (Mencej 2006: 232–237).

Mogoče je tudi, da takšne zgodbe niso bile izmišljene, ampak so jih ljudje resnično doživeli. Razlog za takšna doživetja bi lahko bili različni dejavniki, ki vplivajo na spremembo stanja zavesti, npr. strah, noč ali alkohol (Mencej 2005: 171). V naslednjem primeru je bil morda odločilni dejavnik, ki je spodbudil takšno doživetje, megla.

Tako so ljudje govorili, da bi pa jaz, mislim, doživela sem sama enkrat, ko sem šla v službo,

ko sem iz hiše stopila, me je skoz na levo stran vleklo in skoz ... Šla sem pa sama, ker je kolegica šla za drugo ponoči, in mene skoz na levo stran vleče, bila pa je fejest megla, ne, in jaz, skoz me na levo vleče, vleče, pol pa pridem dol do one ceste, pa naenkrat pridem s ceste dol pa samo vidim neke velike, veliki hrib pa veliko drevo pred sebe in jaz tam hodim gor pa dol po tistem, po tistem bregu, plazim pa strah me je bilo, nisem vedela, kje sem zdaj. Pol je pa čez dolgo cajta pa prišel en avto in me je posvetil in zdaj sem jaz videla, kje sem, tako da sem jaz šla z glavo na cesto, za rob, pol je bil pa jarek pa ometek, takle ometek kot to [pokaže višino mize] in jaz sem to videla ogromni hrib pa drevo, drevo je bil pa znak od avtobusne postaje, znak prometni [...] Ker me je, tak me je zmešalo, sploh nisem vedela, kje sem.

Povedke in memorati o izgubi poti imajo tudi nalogo definiranja prostora in časa. Kraj in čas dogajanja teh zgodb je navadno mejen (na križiščih, v gozdu, na robu vasi, ponoči, ob polnoči itn.). »[F]olklorni mehanizmi, ki vzpostavljajo in vzdržujejo prostorske in časovne meje, zaznamujejo geografska območja in meje liminalnosti in nevarnosti v nasprotju z območji čistosti in tako vzpostavljajo kognitivni zemljevid prostora prebivalcev skupnosti« (Mencej 2006: 242).

Vsem zgodbam o nadnaravni plasti čarovništva lahko iščemo vzporednice tudi v evropskem izročilu. Če so na jugovzhodnem Štajerskem za te pojave krive čarovnice, pa v slovanskem in zahodnoevropskem izročilu takšna dejanja pripisujejo dušam umrlih, ki veljajo za nečiste umrle (nekrščeni otroci, samomorilci itn.). Razlike se torej pojavljajo predvsem pri interpretaciji pojavov oziroma v verovanjskih paradigmah, v katere uvrščajo te pojave (Mencej 2006: 220). Tudi v nekaterih predelih Slovenije je živo izročilo, ki izgubo poti in blodnje pojasnjuje s prikazovanjem duš otrok, ki nimajo miru (Kropej 2008: 281). Blodnje in izgubo poti naj bi povzročala tudi nekatera bajna bitja, npr. vedomec in škrti (Kropej 2008: 293).

Pripovedovalec s pripovedovanjem takšnih zgodb istočasno izraža svoj pogled na

verovanjski sistem, ki mu zgodbe pripadajo. S tem vstopamo v polje duhovne kulture, saj se s pripovedovanjem zgodb, ki izražajo verovanje o nadnaravnem, takšna verovanja aktualizirajo in ohranjajo (Honko 1962: 88–89). Če torej zgodbe o izgubi poti nakažujejo del verovanj v čarovnice, pa je vprašanje, kakšna je funkcija teh zgodb.

Cilj folkloristike naj bi bil »raziskovati okoliščine nastanka in zakonitosti v razvoju posameznih folklornih pojavov, genezo in medsebojno odvisnost pojavov v posameznih vejah folklore«, hkrati pa »sistemizira in klasificira gradivo« (Stanonik 2008: 149). Če folkloristika oziroma njeno ožje področje zanimanja, slovstvena folkloristika, obravnava tudi izvor določenih pripovedi, potem to zanimanje prehaja tudi na področje etnologije, kar pa ni nič nenavadnega, saj folkloristična veda izhaja iz nje (Stanonik 2008: 149).

Problematika žanrske opredelitve

Če želimo pripovedno izročilo obravnava celostno, je treba zbrano gradivo tudi žanrsko analizirati. Čeprav so znane opredelitve posameznih žanrov, so lahko njihove meje precej zabrisane in težko določljive (Sydow 1948: 73). To se pokaže tudi pri poskusih žanrske opredelitve zgodb z motivom izgube poti, saj imajo zgodbe, zbrane na terenu, svojo logiko, ki se ne sklada vedno z znanstvenimi opredelitvami.

Povedka je navadno opredeljena kot krajša pripoved o pripovedovalcu znanih ljudeh, krajih in dogodkih, kar pomeni, da je povezana z okoljem, v katerem se pripoveduje. Dolgo je bila pogojena s tem, da naj bi pripovedovalci verjeli v resničnost ali vsaj verjetnost pripovedovanega (Stanonik 1999: 261); vendar pripovedovalci pogosto zanikajo, da bi verjeli zgodbam, ki jih pripovedujejo.

To so govorili samo, kateri je bil pijan, da sam sebe ni poznal, pol se mu je pa mešalo v glavi [...]. Pa da ga coprance zmešajo, mislil je, da so ga coprance zmešale, da ni vedel poti pa da ni vedel, kod pa kam. [...] To takšne zgodbe

sem slišal, samo jaz to nič ne verjamem. [...] Da ga je sredi poti pa da ga je nekaj zmešalo pa ni vedel, kod pa kam, pa da je bil trezen pa da ... Nekje je bil pijan tako, da sam sebe ni poznal.

L. Degh (1996: 43–44) meni, da vera v resničnost pripovedovanega ne more biti pogoj za opredelitev povedke, saj se ta spreminja od pripovedovalca do pripovedovalca in celo pri enem pripovedovalcu od enega do drugega folklornega dogodka. Povedka naj bi iskala odgovore o vplivu narave in nadnaravnega na človeka.

Repertoar pripovedovalcev je precej širok in ne obsega samo povedk. Ljudje pogosto pripovedujejo zgodbe o ljudeh, ki so jih poznali in so bili del njihovih življenj. Ob tem se zastavlja vprašanje, ali so takšne pripovedi opredeljene kot anekdote ali kot memorati. Anekdota naj bi bila pripoved, vezana na točno določeno resnično osebo ali dogodek (Stanonik 1990: 88), in memorat naj bi bil »termin, ki označuje prvoosebno pripoved oziroma poročilo o srečanju z nadnaravnim, kasneje je bil razširjen tudi na pripovedovanje v tretji osebi, kadar je oseba z osebo, ki je imela takšno doživetje, tesno povezana (npr. ko gre za sorodnike, znance ...)« (Mencej 2006: 192).

Coprance? Tu so te zmešale, tu na Brezji [Brezje v bližini Rogatca], ko je bil križev pot. [...] Ja tam gore. Tu so te zmešale. Si šel ... tam pri bratu sem kosil pa grem domov pa me je tam zmešalo. Nisem vedel, kje sem. [...] Vsi šli. Ponoči. [...] Potem sem prišel na svoje mesto, kje sem, kje sem se znašel.

To pripoved bi torej lahko označili kot anekdoto in memorat, saj je pripovedovalec govoril o dogodku, ki se je pripetil njemu samemu.

Po definicijah naj bi bila razlika med anekdoto in memoratom samo v vsebini. Bi lahko zato rekli, da je memorat anekdota, ki govori o srečanju z nadnaravnim? Postavlja se tudi vprašanje, kdaj se memorat in anekdota prelevita v povedko. Se to zgodi takrat, ko nekdo pripoveduje o domnevnem

pripetljaju njegovega sorodnika, ki ga sicer ni poznal, vendar so mu o njem pripovedovali starši, ali takrat, ko nekdo pripoveduje o dogodku, ki naj bi se zgodil v sosednji vasi?

Opisanim žanrom je skupno to, da se pripovedujejo nenačrtovano. Zato v nasprotju s pravljico pogosto ne izvemo celotne zgodbe, pač pa zgolj odlomke. Pogovorni žanri, kot jih označi L. Degh (1996: 42), se pripovedujejo spontano, v obliki debate, v kateri se izmenjujejo pogledi o verovanjskem sistemu okolja, v katerem živijo sogovorniki.

Vse to lahko zasledimo tudi pri analizi pripovedi z motivom izgube poti ali ovire na njej. Informatorji so pogosto povedali samo delček zgodbe oz. so jih na kratko orisali, kar otežuje žanrsko obravnavo. Dodatna težava so tudi toge definicije žanrov. Pripovedi z obravnavanim motivom imajo različne oblike; pogoste so prvoosebne pripovedi in pripovedi o pripovedovalcu znanih ljudeh. Redke so zgodbe, ki bi jih lahko enostavno opredelili kot povedke.

Žanrske opredelitve so za teoretsko preučevanje pripovedi nujne, a so preveč toge za analizo pripovedi, zbranih na ozko zamejenem območju preučevanja, še posebno zaradi velikega števila različic. Žanrske delitve so kritizirali predvsem zaradi velikega števila podzvrsti in različnih poimenovanj, ki vnašajo zmedo v raziskovalno polje (Degh 1996). Sprašujem se, ali je v takšnem primeru sploh smiselna stroga klasifikacija zgodb po žanrih, saj ravno terensko delo razkriva tudi prehodne različice.

Pomen transkripta

Ko želimo zbrano gradivo analizirati, moramo najprej dekodirati nerazumljive narečne besede. Nepoznavanje narečja nas lahko na terenu ovira ne le zaradi nerazumevanja določenih izrazov, ampak tudi zato, ker intervjuvanec avtomatično vzpostavi distanco in začne uporabljati knjižni jezik.

Distanco vzpostavlja tudi sprotno beleženje v terenski zvezek, saj nam onemogoča, da bi se popolnoma posvetili sogovorniku. Zato

je v zadnjih desetletjih postal diktafon osnovni pripomoček raziskovalca na terenu. Z njim dokumentiramo pogovore na terenu, kar nam omogoča natančnejšo poznejšo obdelavo. Ob vsakokratnem terenskem delu pa se pojavi vprašanje prepisa. Ali naj zgodbe, zbrane na terenu, transkribiramo v fonetičnem zapisu ali naj pri prepisu ohranjamo stavčno strukturo govora in določene narečne besede, ostalo besedišče pa preoblikujemo v knjižno obliko, ali pa uberemo srednjo pot, ki ohranja govor nekega območja brez fonetičnega zapisa. Kot so ugotovili številni raziskovalci, optimalne rešitve ni. Težava se pojavi že pri samem raziskovalcu. Nekdo, ki ni slavist in ne pozna dialektološkega načina zapisa narečnega govora, besedila na glasoslovni ravni ne more transkribirati tako, da bi zadostil zahtevam dialektologije. Tako ostaneta še dve možnosti, toda vsaka ima svoje pomanjkljivosti.

Če bi želeli ohraniti značilnosti narečnega govora, je vsekakor dobra izbira zapisovanje narečnih glasov s črkami knjižnega jezika z nekaj dodanimi znaki (Smole 1994: 150). Takšen zapis se uporablja v knjigah zbirke Glasovi, v katerih so zbrane folklorne pripovedi iz različnih slovenskih pokrajin. Ob tem se sprašujem, ali lahko iz takšnega zapisa jezikoslovec sploh razbere značilnosti narečja oz. ali ni namen takšnega zapisa samo ta, da lahko nestrokovnjak dobi občutek, kako bi zapisana pripoved zvenela v narečju. Težnja po zapisovanju zgodb s terena v narečju je bila pri Slovencih prisotna že konec 19. stoletja (Križnik, Štrekelj, Kühar itn.), vendar se tudi s prekodiranjem živega govora v pisno obliko izgubi veliko značilnosti, ki folklornemu dogodku dajejo večplastnost in čar (emocionalni poudarki, spremembe v intonaciji, premori itn.).

Za raziskovalca, ki ga dialektološka raven v prvi vrsti ne zanima, je morda najbolj primerna tretja možnost. Z znaki knjižnega jezika se skušajo zapisati besede, ki odstopajo od zborne izreke, drugo pa se na glasoslovni ravni približa knjižnemu jeziku.

Takšen način je uporabila tudi M. Mencej v knjigi *Pripovedi s Kozjanskega in Obsotelja*; nastal je po sili razmer, saj so večino pripovedi transkribirali študenti, zato je bilo treba poenotiti različne zapise (Mencej 2010: 142–145).

Kako naj torej folklorist prekodira terensko delo v pisano besedo? Je pomembnejše zavedanje, da »le redko kateri jezik premore tako pisanost narečij in govorov kot ravno slovenski« (Smole 1994: 143), in ohranjanje te bogate raznolikosti, četudi na okrnjen način? Ali pa bi moral folklorist, kot meni M. Boškovič - Stulli (1959: 118), najprej zadostiti potrebam svoje vede, saj bi dialektološko zapisovanje (čeprav bi ga obvladal) presegalo njegovo delo, osredotočeno na druge stvari kot delo dialektologa? Najbrž bo obveljalo, da »bo slovstvena folkloristika morala še naprej krmariti med Scilo in Karibdo obeh omenjenih skrajnosti, zaupajoč v svojo identiteto, vendar pa stalno na preži, kako se izogniti čerem v zvezi z zapisovanjem, in z zavestjo, da idealne rešitve preprosto ni« (Stanonik 2004: 337).

Pri obravnavi pripovednega motiva izgube poti sem upoštevala nasvet Maje Boškovič Stulli ter na prvo mesto postavila raziskovalne vidike folkloristike in etnologije, pri katerih je manj pomembno, kako je besedilo zapisano. Seveda pa se zavedam, da je s tem besedilo izgubilo jezikovne prvine, ki jih je mogoče razbrati iz narečja.

Sklep

Rezultat dela na terenu je najpogosteje množica gradiva: tistega, ki je v neposredni zvezi z raziskovano tematiko, in tistega, ki je z njo povezano zgolj posredno. Interdisciplinarni pristop postaja vse pomembnejši v večini etnoloških in folklorističnih raziskav, v primeru slovstvene folklore pa raziskave dopolnjujejo etnološki, folkloristični in jezikoslovni pristopi.

V času, ko je gradivo drugih ved na dosegu roke, je interdisciplinarnost nujna. Skoraj vse sodobne raziskave so interdisciplinarne,

spreminjajo se samo poudarki raziskovanja, zorni kot in teoretični pristop, kar je tudi ključna razlika med raziskovalnimi pristopi različnih ved.

Literatura

- BOŠKOVIĆ - STULLI, Maja, 1959: O narodnoj priči i njezinu autentičkom izrazu. *Slovenski etnograf* 12. 107–20.
- DEGH, Linda, 1996: What is a Belief Legend? *Folklore* 107. 33–46.
- HONKO, Lavri, 1962: *Geisterglaube in Ingermanland*. Helsinki: FFC 185.
- KROPEJ, Monika, 2008: *Od ajda do zlatoroga: slovenska bajeslovna bitja*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- MENCEJ, Mirjam, 2004: Funkcije povedk o nočnih srečanjih s čarovnicami in njihova vloga v konstrukciji prostora in časa. *Studia Mythologica Slavica*. 167–186.
- MENCEJ, Mirjam, 2006: *Coprnice so me nosile: Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- MENCEJ, Mirjam, 2010: *Pripovedi s Kozjanskega in Obsotelja. Zbirka AE gradiva 2*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- SMOLE, Vera, 1994: Folklorist med prevajanjem in zapisovanjem. *Traditiones* 23. 143–153.
- STANONIK, Marija, 1990: *Folklor v domačem okolju*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- STANONIK, Marija, 1999: *Slovenska slovstvena folklor*. Ljubljana: DZS (Zbirka Klasje).
- STANONIK, Marija, 2004: Razmerje med govorjenim in pisanim na primeru knjižne zbirke Glasovi. Erika Kržišnik (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti. Obdobja 22*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 331–351.
- STANONIK, Marija, 2008: *Interdisciplinarnost slovstvene folklore*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- von SYDOW, Carl Wilhelm, 1984: *Selected papers on Folklore*. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.